

VI

— Добре. Дуже добре, — промовив професор.

Степан вийшов з іспитової зали. За дверима його обступили цікаві юнаки, що чекали ще своєї черги. Ну, як? Що питали? Які дали задачі? Чи ріжуть?

Іспита складено. Завтра і його ім'я з'явиться під склом, де виставляють списки прийнятих. На три роки ці стіни стануть йому притулком. Треба клопотатись про стипендію. Треба написати про свій успіх на село товаришам. До іспитової зали впускали по п'ятеро, і Степан, дивуючись, слухав відповіді своїх чотирьох попередників. Невже і їх приймуть до інституту? У всякому разі, він був вищий від них на дві голови, знання маючи струнке й широке, без прогалявин та ополонок. Він показав себе вартим тих трьох років праці, що відбув на селі без свят і спочинків, коли бажання вчитись опанувало його. Останні пуди заробленого борошна й свої маленькі червінці він віддав учителеві й витрачав на книжки та папір. Він зрікся всього, став диваком і відлюдьком, з якого нишком глузували товариші; просиджував ночі коло каганця і снів формулами та логаритмами. Та робота, що він проробив, була під силу тільки міцному духові, і він здолав її, бо ясно знав, чого хотів. Хотів вступити до вищої школи. Про той день, коли це станеться, мріяв боязко й побожно. І от цей день прийшов. Не було тільки тієї радості, що мусила б бути в таку знаменну мить.

Він бадьорив себе всякими словами, навертав розум на найповажніші свої завдання, але не міг заглушити щеміння душі й заповнити пустки, що створилась там, коли іспит зійшов з денного порядку. Те, що він добре, блискуче склав його, навіть якось розчарувало хлопця, замість оцчасливити. Конкретну мету досягнуто, і далі він бачив перед себе безкрайню путь, не позначену верствами. Три роки він працював для інституту, три працюватиме в інституті. І далі? Добробут села, щастя людей, занадто, зрештою, далека річ, щоб на неї можна було безпосередньо скерувати свою силу. Він був могутній, але потребував точки опори, щоб підважувати світ.

Степан вийшов з великого будинку, який кінчали перемащувати зокола в бліді сіро-білі тони, більше відповідні до колишніх інститутів шляхетних панн, ніж до вищого економічного закладу. Дивлячись на високе риштовання й малярів, що звисали з даху на линвах, попалюючи цигарки, хлопець мимоволі здивувався на ті м'які кольори, що заступали гострі фарби революції на будинках, плакатах та обкладинках журналів, і той сивий професор, що іспитував його, так вільно вживав слова «товариш», ніби воно й не було йому ніколи символом насильства та розбою, — він уже його перетравив, обточив на ньому всі гостряки й вимовляв тепер, не раничи собі рота.

Хлопець пішов до Надійки, силкуючись добрати причин свого невдоволення та смутку, хоч це шукання рідко коли приводить до справжнього рушія думок та чуття. Людина дурить себе частіше, ніж має змогу сказати собі правду, бо є непомітні, — та ще на зацікавлене око! — дрібнісінькі чинники, що спричиняють аж надто важливі процеси в душі, так само, як від невидних бацил залежить фізичний стан тіла.

— Мені смутно, — думав він, — бо я хочу бачити Надійку. Мені важко, бо я покохав її.

І знову її ім'я, що він прошепотів, відгукнулось йому щасливою луною з темних коридорів його думок. Вона була йому сонцем, що раптом кидає промінь крізь розколину хмар; він раз у раз губив її і знаходив.

До кімнати він не схотів заходити, хоч там тільки Ганнуся цокотіла своєю машинкою. Надійка запнула хусточкою, і вони пішли в сірій сутіні близького вечора. Дівчина теж склала іспити до свого механічного технікуму і весело розповідала Степанові, що мало-мало не зрізалась на політграмоті:

— ...а він і питає тоді — кудлатий такий, — що таке Раднарком? А Раднарком і ВУЦВІК я добре знаю. Рада Народних Комісарів, кажу й дивлюсь — а що далі питатиме? А голова Раднаркому, питає, хто в нас? І я ж його добре знала та зопалу: Чубатий. Так і лягли всі. А він Чубар!

Степан радісно посміхнувся.

— Надійко, як гарно, що ми вдвох! — промовив він. Вона кинула на нього іскристий погляд, що манить і обіцяє тим більше, чим безневинніший сам. Кохання бриніло в кожній нотці її збудженого сміху, її наука починалась через тиждень, і вона мусила з'їздити додому по решту речей та харчі. Дізнавшись, що в нього теж тиждень гулящий, вона таємниче промовила:

— Поїдемо разом, правда? Я виходитиму до тебе під верби, що коло нашого городу.

— Не можу я, Надійко, — хмуро відповів він. — Про стипендію клопотатимусь. Вона вмить посмутніла.

— Я не побачу тебе так довго... Степан взяв її за руку.

— Ти ж приїдеш, Надійко.

Він полюбив її ім'я і повторював його. Уже стемніло, коли вони, серед інших пар, зійшли на Володимирського горба, до пам'ятника, що зберіг у цьому закутку свій хрест, благословляючи ним тепер купання киян на пляжі. Вдень тут водять дітей з м'ячами та обручами, дихають свіжим повітрям стомлені урядовці і студенти читають у холодку мудрі книжки. Ввечері це обітована земля любові для покоївок, військових, юнаків та всіх тих, що не усвідомили ще переваг кімнатного кохання і його вигод. Любов не терпить свідків, а в місті їх годі позбутись навіть під гіллям садків.

Вони блукали вгору й униз по кружлястих алеях у густому мороку вечора. Випадкові дотики тіл крізь грубу одіжку проймали їх трепетом, і руки їхні сплелися кінець кінцем у міцному притисненні, їхнє кохання сходило пізньою квіткою в п'янючих передосінніх подихах. Десь ткано вже білу сукню природі, ковано льодові цвяхи в її труну, а останнє віяння тепла, напахчене густим духом в'ялини, розтоплювало й злютовувало їхні серця в одне серце, що захлинається в потоках нової, поєднаної крові. Слова танули їм невимовлені на устах, і вітер з-над Дніпра торкався їм тіла пристрасним ласкотом.

Спинившись коло ґраток над кручею, вони дивились, як сунули по схилу світлячки узвозу, виплазуючи назустріч згори та з підгір'я і несподівано розминаючись у ту хвилю, коли мали зіткнутися. Велика ріка темніла внизу перед ними, позначена вздовж надбережними ліхтарями й вогнями Труханова острова. Ліворуч, в тумані й шумі,

мінливим килимом горіла низина Подолу.

— Ти любиш мене, Степанку? — раптом спитала вона.

— Надюню, — прошепотів він у нудзі, — Надюсю, я люблю тебе...

Він оповив їй рукою стан, і вона, припавши головою до плеча, тремтіла від далекої вільгості води й теплої вогкості очей. Він тихо гладив їй волосся, сам погноблений чуттям, що лишає по собі пустиню.

Вранці Степан вийшов до неї на пристань і довго махав кашкетом її хустині. Вона повезла з собою його привітання селу, кілька доручень і листа до одного з товаришів по роботі. Це був довгий лист, де він більше розпитував, ніж повідомляв. Про себе написав тільки, що склав іспита, надіється на стипендію і живе тим часом у знайомих. Зате під впливом спогадів, що охопили його, він докладно цікавився становищем сільбуду, тими лекціями, що програму їх ще сам склав, одвідуванням кіно, новими виставами. Він зовсім забув, що тільки тиждень минув, як покинув село. Зокрема він запитував про працю свого наступника. Бібліотека, його рідна дитина, складена з уламків поміщицьких книгозбірень, розкладок з повітполітосвіти та дрібних купівель і пожертв, нараховувала 2178 томів, що він їх сам переписав, перенумерував і порозставляв, розбивши на відділи. Це була найбільша сільська бібліотека в окрузі, і кожен том її мав на собі печатку його дбання.

«Нагадай, щоб забрали з повіту ленінський куток, — писав він, — сім карбованців я заплатив, лишається два з половиною. Плакати й стрічки, що повишивали дівчата, сховані у великій шафі, ключі я віддав Петрові. Загадай дівчатам зробити ще бант — чорний з червоним, тут, у інституті, такий висить на портреті, дуже красиво. Нікого я тут ще не знаю. Бачив двох хлопців із якогось села — несвідомі такі, аж сум мене взяв. Важко мені буде на харчі, та вже терпітиму. Пиши мені про все, може, на Різдво приїду. Степан».

Коли пароплав зник з видноти, хлопець сів на лавочку й скрутив цигарку. Пристань спорожніла. Хлопчаки з насінням та зельтерською водою знічев'я заводили між собою сварки. Один з них попросив у нього прикурити й співчутливо сказав:

— Баришня ваша поїхала. А без баришні скучно.

Степан посміхнувся на його слова й важливий вигляд знавця. Він теж міг би поїхати завтра, навіть розумно було б це зробити, замість тинятись півголодному по місті. Однаково, мабуть, лекції й через тиждень ще не почнуться. Та щось затримувало його, якесь чекання й прихована неохота вертатись хоч би на кілька день додому. Лист його був тільки з вигляду щирий. Йому здавалось, що вже ціла вічність минула з того часу, як він покинув сільські оселі, і коли в листі він так докладно цікавився тамтешніми справами, то тільки дурих себе, хотів сам себе переконати, що минуле йому близьке, що він живе ще ним і для нього.

О першій годині побачив, як і сподівався, своє ім'я в списі прийнятих, подав до соцзабезної комісії прохання про стипендію і зайшов до Левка по книжки, бо перед ним був цілий тиждень гуляючого часу. Але Левкова бібліотека була надто обмежена й випадкова — крім сільськогосподарських підручників, він мав комплект «Літературно-

наукового вісника»¹⁵ за 1907 рік, «Хмари» Нечуя-Левицького¹⁶ та збірку творів Фонвізіна¹⁷. Все це Степан зав'язав мотузкою і забрав, прилучивши ще підручника сільськогосподарської економіки, що міг знадобитися йому в інституті. Крім цього, Левко порадив йому те, чого сам ніяк не міг зібратися зробити — оглянути місто. Витягнувши з шухляди старий план Києва, він доручив його хлопцеві як провідну зорю.

Ця порада зацікавила хлопця. Поснідавши салом і хлібом, він брав книжку вісника й вирудався на цілий день, систематично оглядаючи всі місця, що на плані були умовно позначені й мали збоку пояснення. За три дні він одвідав Лавру, спустився в дальні й ближні печери, де у вузькому кам'яному проході з низьким склепінням тягнуться одноманітні засклені домовини святих і свічки прочан блимають, задихаючись, у загусклому повітрі; зайшов на Аскольдову могилу¹⁸, занедбане тепер кладовище, і читав там на пам'ятниках імена людей, що жили колись і не лишили по собі нічого, крім табличок; гуляв крутими алеями колишнього Царського саду¹⁹, сидів із книжкою над кручею, що спадає до Дніпра; був у Софії²⁰ і Володимирському соборі²¹, осередках церковного руху, що непомітно точиться під високими банями; дивився на Золоті Ворота²², колись браму великого Києва, обійшов великі базари — Житній²³,

15. «Літературно-науковий вісник» — загальноукраїнський щомісячний журнал, заснований 1898 р. Науковим товариством ім. Шевченка. З невеликими перервами виходив понад сорок років.

16. «Хмари» Нечуя-Левицького — роман (1874) українського письменника Івана Нечуя-Левицького (1838 — 1918).

17. Фонвізін, Денис Іванович (1744 — 1792) — російський письменник.

18. Аскольдова могила — частина природно-архітектурного парку Києва на правому березі Дніпра.

19. Царський сад — парк в Києві. Закладений 1743 р. Найбільша окраса парку — Маріїнський (Царський) палац (1750).

20. Софія — Софійський собор у Києві, пам'ятка історії, архітектури й монументального живопису першої половини XI ст. Споруджено за Ярослава Мудрого в період культурного розквіту Київської Русі, на честь перемоги над печенігами (1036).

21. Володимирський собор — збудований у 1862 — 1882 рр. у Києві.

22. Золоті ворота — видатна пам'ятка архітектури Київської Русі.

23. Житній базар — відомий від часів Київської Русі базар на Подолі у Києві. У 1980 р. на місці Житнього базару збудовано Подільський критий ринок.

Єврейський²⁴ та Бессарабку²⁵, блукав коло, подорожував Берестейським шосе²⁶ до політехніки, мандрував через Деміївку²⁷ в Голосіївський ліс²⁸, спочивав у Ботанічному саду²⁹ й витратився не без вагання на тридцять копійок, щоб потрапити до Історичного музею³⁰ та музею Ханенка³¹, де захоплено любувався на прадідівську зброю, старовинні меблі, панно й фарфоровий кольоровий посуд, що найбільше спиняв на собі його очі. Блиск, фарби й тонкі малюнки на ньому чарували його й вабили до себе його руки. Він подовгу стояв перед експонатами, пильнував у них кожної дрібнички, міцно вбираючи їх у пам'ять, і все нове, що він бачив, легко вкладалося йому в голову рівними шарами, зв'язуючись тисячами ниток з тим, що він читав чи про що догадувався. І все нове збуджувало йому нову жадоху. Від пам'ятників, позначених у старому плані, лишилися здебільшого самі п'єдестали. Постаті Іскри і Кочубея³² він, правда, бачив — вони валялись на надбережжі з побитими руками коло якоїсь кузні. Тільки Богдан³³ скакав незайманий на баскому коні й показував на північ булавою, чи то погрожуючи нею, чи збираючись її схилити.

Найуважніше він оглянув Поділ, ту частину міста, де сам жив, наочно

24. Євбаз — єврейський базар у Києві у 20–40-х роках. Знаходився на місці нинішньої площі Перемоги.

25. Бессарабка — площа, розташована в Києві між Хрещатиком і вулицями Басейною та Червоноармійською. 1912 р. на площі споруджено критий ринок.

26. Берестейське шосе — Брест-Литовський проспект (нині проспект Перемоги). Простягається від бульвару Т. Шевченка до Великої окружної дороги.

27. Деміївка — історична місцевість у Московському районі Києва.

28. Голосіївський ліс — Місцевість у Московському районі Києва.

29. Ботанічний сад (нині ім. академіка О. Фоміна) — науково-дослідна установа. Розміщена за головним корпусом Київського університету.

30. Історичний музей — утворений на базі Міського музею старовини і мистецтва (заснований 1899 р.). Розташований на Старокиївській горі.

31. Ханенко, Богдан Іванович (1858 — 1917) — український колекціонер-меценат і археолог. На базі його колекцій творів мистецтва було засновано «Музей мистецтв Всеукраїнської Академії наук» (нині Київський музей західного та східного мистецтва).

32. Іскра, Кочубей — полтавський полковник Іван Іскра та генеральний суддя Василь Кочубей викрили сепаратистську політику гетьмана Івана Мазепи і донесли на нього Петру I. Але цар видав їх Мазепі, який наказав стратити обох у липні 1708 р. Пізніше в Києві було споруджено їм пам'ятник, що стояв на постаменті, де тепер монумент на честь січневого повстання 1918 р. на «Арсеналі».

33. Богдан — Богдан Хмельницький (1595 — 1657), гетьман України, керівник визвольної війни українського народу 1648 — 1654 рр. Пам'ятник Б. Хмельницькому встановлено у Києві 1888 р. на колишній Софійській площі, (нині площа Б. Хмельницького).

переконуючись, що не тільки від людей лишаються мертві написи, а й цілі доби історії минають майже без сліду, покидаючи там і там невиразні здогади про колишню велич. Блискучий центр середніх віків з Академією³⁴ та славетними монастирями обернувся тепер у дрібне торжище, притулок крамарів і лайливих перекупок, осередок кустарних виробництв мила, гільз, шкіри, оцту й гуталіну.

Надвечір Степан, вертаючись із мандрів, спускався просто до Дніпра десь на відлюддя, купався там і стомлено чвалав додому. Після вечірньої порції сала, що стало йому єдиним пожитком, він виходив на подвір'я, сідав під сараєм і курив. Дім Гнідих здавався йому мертвим. Якщо там і було життя, то зокола зовсім непримітне. Ні гомону, ні шуму не линуло з нього, і двері його одчинялись дуже неохоче. На ніч він мовчки запалював огні. За весь час Степан тільки раз мельки бачив господаря, що вертався з крамниці; господиня двічі на день доїла корів, та молока йому вже не пропонувала. Але щовечора на ганок виходила покурити самотня постать юнака, що першого дня почастивав Степана цигаркою. Він сидів, курив, потім зникав у хаті. Степан мимоволі почував до нього симпатію, бо юнак той здавався також самотнім, як і він сам. Але підійти й заговорити з ним не наслідювався. Спати лягав рано, не маючи світла, і спав допізна, надолужуючи спочинком свої злиденні харчі. Всі думки про шукання житла на зиму відкладав, аж поки не одержить стипендії. Але справа раптом повернулася до нього зовсім несподівано.

Одного вечора до нього підійшов сам господар, тонконогий крамар, привітався і навіть сів коло нього на чурака. Дивлячись убік крізь свої окуляри, він спитав хлопця:

— Ну що, знайшли собі квартиру?

Степан цілком припускав можливість цієї неприємної розмови і мав готову відповідь — через тиждень він вибереться. Дістане стипендію, це напевно, і вибереться. Крамар мугикнув. Його пропозиція була така: хай Степан лишається в них, спатиме в кухні, — там є ліжка, — матиме обід і на сніданок та вечерю щось, а зате доглядатиме корови, наноситиме до хати води — кран був тільки надворі, — та настачатиме взимку дрова. Більше нічого. На цих умовах крамар згоджувався його законно заявити як небожа. Коли дійшла Степанові черга відповідати, він трохи подумав, більше з самоповаги, бо думати, властиво, не було про що: він умить зміркував, що матиме харч і тепле помешкання, а стипендія лишатиметься йому на одягу й книжки. Робота не важка. Щось краще годі й уявити. Хлопець поважно відповів:

— Тоді я останусь. Гнідий підвівся.

— Так перебирайтесь, — сказав він.

Через півгодини Степан покинув свій хлів і оселився в невеличкій кухні, де під стіною коло плитки стояло ліжка, а над ним клацав дешевий дерев'яний годинник. Господиня назвалась Тамарою Василівною, видала йому гасову лампу, склянку молока,

34. Академія. — Йдеться про Києво-Могилянську академію, перший і тривалий час єдиний вищий навчальний заклад України і всієї Східної Європи в XVII — першій половині XVIII ст. Приміщення Академії збереглося на Подолі як архітектурна пам'ятка. Сьогодні — Університет Києво-Могилянська Академія.

хліба й шматок печені, яким він і відсвяткував свої входи. Матрац на ліжку видався йому після верстата царським пуховиком, а вранці він почав уже виконувати свої нові обов'язки коровника, водочерпія та дроворуба.